

พิพากษารมณ: ระบอบกฎหมายแห่งความรู้สึกรำคาญของชนชั้นกลางไทย¹

Judicialization of Emotion:

the Legal Regime of Annoyance among Thai Middle Class

กฤษณ์เพชร โสมณวัตร^ก และ สายชล สัตยานุรักษ์^ข

Kitpatchara Somanawat and Saichol Sattayanurak

^กคณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ 239 ถ.ห้วยแก้ว ต.สุเทพ อ.เมือง จ.เชียงใหม่ 50200

Faculty of Law, Chiang Mai University 239 Huay Kaew Road, Muang District, Chiang Mai, Thailand, 50200

^ขคณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ 239 ถ.ห้วยแก้ว ต.สุเทพ อ.เมือง จ.เชียงใหม่ 50200

Faculty of Humanities, Chiang Mai University 239 Huay Kaew Road, Muang District, Chiang Mai, Thailand, 50200

^กE-mail: kitpatcharas@yahoo.com

^ขE-mail: saichol.s@cmu.ac.th

บทคัดย่อ

ระบอบกฎหมายเป็นส่วนหนึ่งของระบอบความรู้สึกที่ครอบครองอารมณ์ความรู้สึกของมนุษย์ให้อยู่ภายใต้อำนาจของกฎหมาย ลักษณะของการปกครองอารมณ์โดยกฎหมายแสดงออกมาทั้งในรูปแบบของการประกอบสร้างมาตรฐานทางอารมณ์ การคัดกรองวิถีของ พจนารมณ ตลอดจนการสร้างที่พักพิงทางอารมณ์แบบจำแลง โดยสัมพันธ์กับวิถีทางเศรษฐกิจและการเมืองในแต่ละบริบทของ ประวัติศาสตร์ ตั้งแต่ทศวรรษ 2460 เป็นต้นมา ดังนั้น กฎหมายจึงมิได้เป็นเพียงแค่กฎเกณฑ์ที่ใช้กำกับการกระทำของประชาชนเท่านั้น ข้อเสนอดังกล่าวมาจากการศึกษาคำพิพากษาศาลฎีกาและคำวินิจฉัยศาลปกครอง ที่เกี่ยวข้องความรู้สึกรำคาญซึ่งปรากฏในคดีแพ่ง คดีอาญา และคดีปกครอง ตั้งแต่ทศวรรษ 2450-2550 ด้วยวิธีการศึกษาประวัติศาสตร์ความรู้สึก จนค้นพบว่าเมื่อพิจารณาระบบ กฎหมายในฐานะที่เป็นระบอบความรู้สึกแล้ว ชนชั้นกลางในฐานะที่เป็นชนชั้นผู้ครอบครองอสังหาริมทรัพย์ขนาดเล็กในเขตเมืองถือ กำเนิดขึ้นในช่วงทศวรรษ 2500 พร้อมกับความตึงเครียดระหว่างเพื่อนบ้านในเรื่องการทำงาน ต่อมาในช่วงทศวรรษ 2520 ความตึงเครียด รำคาญของชนชั้นกลางไทยขยายขอบเขตไปถึงวิถีชีวิตประจำวันมากขึ้น พร้อมกับเริ่มเกิดกระแสความรำคาญต่อชนชั้นกลางที่แจ่มชัดขึ้น ในขณะที่ความปรารถนาดีแห่งรัฐในการจัดตั้งศาลปกครองในช่วงทศวรรษ 2540 กลับกลายเป็นพื้นที่เผชิญหน้าจนทำให้ชนชั้นกลางไทย ไม่ไว้วางใจหน่วยงานฝ่ายปกครอง ทั้งนี้ วิถีชีวิตของชนชั้นกลางผูกพันกับเหตุเดือดร้อนรำคาญในชีวิตประจำวันจนขัดเกล่าให้ชนชั้นกลาง กลายเป็นชนชั้นที่โดดเดี่ยว เพราะไม่ไว้วางใจภาครัฐ วิตกกังวลต่อชนชั้นล่าง และรำคาญชนชั้นกลางด้วยตัวเอง

Abstract

Legal system is a part of regime of emotion which legally governs over people's feeling. The rule of emotion by law is organized in various methods relating to economic and politic in historical contexts such as establishing of emotionology, filtering emotive and promoting disguised emotional refuge. Thus, the Law is not only the rules over human actions, but it also the rules which govern emotion of people. Studying history of emotion on supreme decisions, in both by Supreme Court of Justice and Supreme Administrative Court of Thailand, relating to civil, criminal and administrative cases from 1900s-2000s illuminates the emotional downfall of Thai middle class, who occupies petit property in urban areas. Thai middle class emerged in 1950s with tensions and nuisance cases among neighbor about their professions. After that in 1970s, conflicts among Thai middle class expanded to everyday life of neighborhood, along

¹ บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของงานวิจัยที่ได้รับการสนับสนุนงบประมาณจากสำนักงานคณะกรรมการส่งเสริมวิทยาศาสตร์ วิจัย และนวัตกรรม (สวทช.) เรื่อง ระบอบความรู้สึกของชนชั้นกลางไทย โดยมี สายชล สัตยานุรักษ์ เป็นหัวหน้าโครงการวิจัย

with annoying of lower class. Establishment of Thai Administrative Court in 2000s was not successful in the dimension of emotional regime, because the court became the space of confrontation between state officers and the middle class. Even the real conflicts were among middle class. The wrong confrontation lead to distrust to the officer among middle class. Everyday life on Thai middle class are bond with nuisance and annoyance which sharpen them into loneliness class because they distrust the state, paranoid to lower class, and annoy each other in their everyday life.

1. บทนำ

องค์ความรู้เรื่องอารมณ์ความรู้สึกในวงวิชาการไทยมักพิจารณาว่าอารมณ์ความรู้สึกเป็นเรื่องปัจเจกบุคคล เพราะโดยพื้นฐานแล้ว “ความเป็นศาสตร์” (science) เป็นเรื่องของเหตุผลที่ต้องจัดความรู้สึกเชิงอัตวิสัยออกไปให้มากที่สุด ส่วนในทางกฎหมายนั้น อารมณ์ความรู้สึกไม่ได้ถูกให้ความสำคัญในนิติวิธีโดยสิ้นเชิง กรณีที่กฎหมายจะรับฟังประเด็นทางด้านอารมณ์ความรู้สึกบ้างก็เฉพาะกรณีที่กฎหมายกำหนดไว้โดยชัดแจ้งเท่านั้น เช่น การบันทึกลงโทษในกฎหมายอาญา และเรื่องความรู้สึกเดือดร้อนรำคาญ ฯลฯ อย่างไรก็ตาม อารมณ์ความรู้สึกที่ได้รับอนุญาตให้เข้ามาอยู่ในปริมนชลของวิชากฎหมายนั้น อารมณ์ความรู้สึกจะถูกปรับให้เข้ากับแบบพิธีของระบบกฎหมาย ปัญหาจึงกลายเป็นว่าอารมณ์ความรู้สึกที่ปรากฏในแวดวงกฎหมายสอดคล้องกับความรู้สึกที่ดำรงอยู่ในสังคมหรือไม่เพียงใด บทความนี้จึงต้องการนำเสนอให้ประจักษ์ว่าระบบกฎหมายคือ ระบอบอารมณ์ความรู้สึก โดยยกตัวอย่างเรื่องความรู้สึกรำคาญขึ้นมาพิจารณา

ความรู้สึกเดือดร้อนรำคาญเป็นความรู้สึกที่อยู่ในความรับรู้ของระบบกฎหมายหลายประเทศ เช่นเดียวกับกับความรู้สึกรักโกรธ กลัว อับอาย ฯลฯ ร่องรอยของความรู้สึกเดือดร้อนรำคาญปรากฏให้เห็นได้ตั้งแต่ในกฎหมายโรมันเรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน อย่างไรก็ตาม ความรู้สึกรำคาญนั้นมักถูกละเลยในการศึกษาเชิงเศรษฐกิจและการเมือง เพราะแม้แต่ในเชิงกฎหมาย ความรู้สึกเดือดร้อนรำคาญนั้นผูกพันอยู่กับกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ ซึ่งเป็นประเด็นเรื่องทรัพย์สินเป็นสำคัญ จนคล้ายกับว่าความรู้สึกรำคาญนั้นมิใช่อารมณ์ทางการเมือง เพราะมันเป็นเพียงแค่อารมณ์อันจุกจิกของปัจเจกบุคคล อนึ่ง บทความชิ้นนี้ ต้องการโต้แย้งมายาคติดังกล่าว และแสดงให้เห็นความเป็นการเมืองของความรู้สึกรำคาญ รวมไปถึงความเชื่อมโยงกันของความรู้สึกรำคาญกับประเด็นสาธารณะในบริบททางประวัติศาสตร์สังคมและเศรษฐกิจไทย

ภาพลักษณ์ของความรู้สึกรำคาญที่ดูเหมือนเป็นเรื่องส่วนตัวของปัจเจกบุคคลนั้นกลับกลายเป็นจุดเด่นของการศึกษาอารมณ์ความรู้สึกของชนชั้นกลางในชีวิตประจำวัน เพราะเมื่อกล่าวถึงประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ ซึ่งเป็นกฎหมายที่ว่าด้วยชีวิตของสังคมเมือง (civic) เป็นชีวิตของคนที่มีทรัพย์สิน มีการครองชีพตามมาตรฐานของวิญญูชน ดังนั้น ยิ่งเรื่องความเดือดร้อนรำคาญผูกพันการเรื่องทรัพย์สินมากเพียงใด ก็ยิ่งแสดงให้เห็นความเชื่อมโยงกับชนชั้นกลางมากขึ้นเท่านั้น เพราะชนชั้นกลางเหล่านี้คือชนชั้นที่มีทรัพย์สิน แต่มีไม่มากพอที่จะปวดเป่าความรำคาญที่เกิดขึ้นด้วยตนเอง ความขัดแย้งจึงเกิดขึ้น และต้องพึ่งอำนาจบารมีของกฎหมาย ด้วยเหตุนี้เอง ความเดือดร้อนรำคาญจึงแสดงให้เห็นความขัดแย้งระหว่างชนชั้นกลางด้วยกัน กับชนชั้นกลางและชนชั้นอื่น ๆ ได้เป็นอย่างดี

ความสัมพันธ์ระหว่างกฎหมายกับอารมณ์นั้น ในกรณีของเหตุเดือดร้อนรำคาญนั้น ปรากฏงานศึกษาที่อธิบายมิติในทางการเมืองของกฎหมายเอาไว้จำนวนไม่น้อย เช่น ราเชล วอร์สเปน (Rachel Vorspan) ได้เสนอว่า ศาลคอมมอนลอว์ได้พัฒนาการของหลักกฎหมายเรื่องความเดือดร้อนรำคาญในอังกฤษ โดยเฉพาะในช่วงที่มีความขัดแย้งด้านอุตสาหกรรมอย่างรุนแรง คือระหว่าง ค.ศ. 1890 ถึง 1920 และ 1960-1980 ซึ่งสัมพันธ์โดยตรงกับความพยายามในการยับยั้งขบวนการเคลื่อนไหวของแรงงานที่ใช้วิธียื่นประท้วงชักชวนให้ผู้ใช้แรงงานเข้าร่วมกันนัดหยุดงาน (picketing) โดยให้เหตุผลว่าการยื่นประท้วงของผู้ใช้แรงงานนั้นสร้าง “ความไม่สะดวก” (inconvenience) และ “รบกวน” (annoyance)² ในทำนองเดียวกัน จอห์น พี. เอส. แม็คเลเรน (John P.S. McLaren) เห็นว่าเหตุเดือดร้อนรำคาญในกฎหมายละเมียดนั้นเป็นประเด็นที่สมควรศึกษาด้วยแง่มุมประวัติศาสตร์สังคม (social history) อย่างยิ่ง เพราะประเด็นเรื่องเหตุเดือดร้อนรำคาญสัมพันธ์กับความรับผิดชอบของบุคคลอย่างกว้างขวางและเป็นพลวัต ซึ่งการศึกษากฎหมายกับประวัติศาสตร์อารมณ์จะนำไปสู่ความเข้าใจความเปลี่ยนแปลงของสังคม ตลอดจนมุมมองต่อความรับผิดชอบทางศีลธรรมและความรับผิดชอบทาง

² Vorspan, Rachel, “The Political Power of Nuisance Law: Labor Picketing and the Courts in Modern England, 1871-Present”, 46 *Buffalo Law Review* (1998), pp. 596-7.

สังคม ซึ่งแตกต่างจากกฎหมายอาญาที่ตั้งอยู่บนมาตรฐานที่ค่อนข้างตายตัวจนไม่เห็นความเป็นพลวัต และต่างจากกฎหมายสัญญาที่ผันแปรไปตามความตกลงของเอกชนเป็นหลักจนแทบจะไม่มีมิติของความรับผิดชอบและสังคมเลย³ ทั้งนี้ แม็คลารีน ได้ตั้งข้อสังเกตเบื้องต้นว่าบทบาทของกฎหมายว่าด้วยความเดือดร้อนรำคาญในอังกฤษช่วงศตวรรษที่ 19 นั้นที่ข้อพิพาทเกี่ยวกับการใช้ที่ดินเป็นหลัก⁴ และกฎหมายเรื่องความเดือดร้อนรำคาญในช่วงนั้นเน้นที่การเพิ่มความคุ้มครองทางกฎหมายและขยายพรมแดนของผลประโยชน์เอกชนเป็นหลัก โดยมีได้มีความมุ่งหมายในการแก้ไขปัญหาลังคมมากขึ้น⁵

ในแง่ความรู้สึกและประวัติศาสตร์ความรู้สึก มาร์ธา ซี. นูสbaum (Martha C. Nussbaum) ได้แลลงไว้อย่างชัดเจนว่าความสัมพันธ์ทางการเมืองมีผูกพันกับมิติในด้านอารมณ์ความรู้สึกอย่างใกล้ชิด โดยนูสbaum เรียกว่า “อารมณ์การเมือง” (political emotions) ถึงแม้ว่านูสbaum จะไม่ได้กล่าวอารมณ์ความรู้สึก “รำคาญ” ไว้อย่างตรง แต่ก็เน้นว่าอารมณ์ความรู้สึกก็เป็นสิ่งที่ขาดไม่ได้ กระบวนการสร้างระบบการเมืองที่มีความยุติธรรม ซึ่งการดำรงอยู่ของอารมณ์ความรู้สึกในเชิงลบ เช่น ความกลัว ความโกรธ และความริษยา ก็มีผลสำคัญอย่างยิ่งในการลดทอนความสำคัญของความรักและความเห็นอกเห็นใจ (compassion) ซึ่งผลในเชิงลบต่อการสถาปนาระบบการเมืองที่ยุติธรรมลงอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้⁶ นอกจากนี้ สเติร์นและสเติร์น ผู้พัฒนาความคิดเรื่องมาตรฐานทางอารมณ์ความรู้สึกของสังคม (emotionology) ขึ้นมานั้น ก็เน้นศึกษาไปที่ความโกรธและความริษยาของชนชั้นกลางโดยเฉพาะ⁷ ในกรณีของการศึกษาประวัติศาสตร์อารมณ์ความรู้สึกที่จะนำมาปรับใช้ในบทความชิ้นนี้ ได้แก่ ผลงานของนักประวัติศาสตร์ความรู้สึก คนสำคัญ ได้แก่ ปีเตอร์ เอ็น. สเติร์น และ คาร์โล ซี. สเติร์น (Peter N. Stearns and Carlo Z. Stearns) และ วิลเลียม เรดดี (William Reddy)

สเติร์นและสเติร์น ศึกษาอารมณ์ผ่านมาตรฐานทางอารมณ์ (emotionology) ทั้งคู่พบว่า การเข้าถึงอารมณ์ความรู้สึกในอดีตเป็นเรื่องที่ยากจะทำให้เป็นทวิสัยได้ เพราะหลักฐานทางประวัติศาสตร์ไม่สามารถบันทึกอารมณ์ความรู้สึกของมนุษย์ได้ ดังนั้น หากต้องการศึกษาอารมณ์ความรู้สึกในอดีตของมนุษย์แล้ว วิธีการที่เป็นไปได้ที่สุดคือการศึกษาที่มุ่งไปที่การทำตามเข้าใจมาตรฐานทางอารมณ์ในแต่ละช่วงเวลา ทั้งนี้ เพราะทั้งสองเห็นว่าโครงสร้างทางสังคมการเมืองนั้นก็พยายามขึ้นำครอบงำวิถีชีวิตและวิถีรู้สึกของสังคมอยู่แล้ว ผ่านเครื่องมือต่าง ๆ ของรัฐที่อาจให้ผู้คนให้โทษแก่ประชาชนได้ ไม่ว่าจะระบบการศึกษา ระบบกฎหมาย การโฆษณาต่าง ๆ ดังนั้น เมื่อนักประวัติศาสตร์เข้าใจเครื่องมือของรัฐและสังคมในการครอบงำอารมณ์ความรู้สึก และบริบทของรัฐและสังคมในช่วงเวลานั้น ก็ย่อมสามารถตีความและทำความเข้าใจสถานะของอารมณ์ความรู้สึกของสังคมในช่วงเวลาที่ศึกษาได้⁸

ในขณะที่ วิลเลียม เรดดี เสนอแนวทางการศึกษาประวัติศาสตร์ความรู้สึกอีกทางหนึ่ง บนพื้นฐานว่านักประวัติศาสตร์สามารถศึกษาอารมณ์ความรู้สึกของสังคมมนุษย์ในอดีตโดยตรงได้ ไม่จำเป็นต้องผ่านการตีความมาตรฐานทางอารมณ์ ที่แสดงให้เห็นอำนาจและลักษณะของรัฐเสียมากกว่า ซึ่งสิ่งที่วิลเลียม เรดดี เสนอขึ้นคือวิธีวิทยาที่ใช้ในการตีความหลักฐานทางประวัติศาสตร์ให้สามารถเข้าถึงอารมณ์ความรู้สึกที่แฝงอยู่ในหลักฐานทางประวัติศาสตร์ได้ เรียกว่า “พจนานรมณ์” (emotives) ซึ่งเป็นแนวคิดที่พัฒนามาจากแนวคิดเรื่องวจนกรรม (speech act) และนาฏกรรม (performative act) ที่เน้นความสามารถของการพูดและแบบพิธีในลักษณะการกระทำ เช่น การกล่าวคำว่า “I do” ในพิธีสมรส เป็นคำพูดที่จัดระเบียบความสัมพันธ์ระหว่างผู้พูดกับสังคมภายนอก รวมถึงตัวตนของตนเองทั้งหมด เป็นต้น ในเชิงประวัติศาสตร์ความรู้สึก วิลเลียม เรดดี พิจารณาปัญหาการเข้าถึงอารมณ์ความรู้สึกในอดีตด้วยการใช้ภาษาและคำพูด ประกอบกับแบบพิธีต่าง ๆ สามารถเชื่อมโยงไปถึงอารมณ์ความรู้สึกของมนุษย์ในอดีตได้ นอกจากนี้ เรดดี ยังให้ความสำคัญกับรัฐและสังคมที่เข้าแทรกแซงอารมณ์ความรู้สึกของปัจเจกบุคคลเช่นกัน โดยเรดดี เรียกว่า “ระบอบอารมณ์ความรู้สึก” (regime of emotion)

³ McLaren, John P.S., “Nuisance Law and the Industrial Revolution-Some Lessons from Social History”, 3 *Oxford Journal of Legal Studies* (1983), p. 155.

⁴ Ibid, p. 156.

⁵ Ibid, p. 221.

⁶ Nussbaum, Martha C., *Political Emotions: Why Love Matters for Justice*, (Belknap, 2013), pp. 314-21.

⁷ Stearns, Peter N.; Stearns, Carol Z., “Emotionology: Clarifying History of Emotions and Emotional Standard”, 90 *American Historical Review* (1985), p.813.

⁸ Stearns, Peter N. and Stearns, Carlo Z., “Emotionology: Clarifying the History of Emotion and Emotional Standard”, *The American Historical Review*, Vol. 90, No. 4 (1985), pp. 813-836.

⁹ คำแปลในภาษาไทยของ “emotives” ว่า “พจนานรมณ์” ดังกล่าว แปลโดย สิงห์ สุวรรณกิจ บนพื้นฐานว่าความคิดของเรดดีที่เน้นว่า พจนานรมณ์ สามารถแสดงให้เห็นความหมายของอารมณ์ความรู้สึกได้ จึงสนธิคำว่า “พจนาน” และ “อารมณ์” เข้าไว้ด้วยกัน

คือแบบแผนความคาดหวังที่รัฐและสังคมกลุ่มเอกลาให้สมาชิกในสังคมมีความรู้สึกไปในทิศทางของสังคม เช่น การแสดงออกซึ่งความรัก ความจริงใจต่อระบอบสาธารณรัฐในฝรั่งเศสหลังการปฏิวัติ ถึงขั้นที่มีการลงโทษผู้คนที่มีความรู้สึกแตกต่างไป เป็นต้น ทั้งนี้ ในทัศนะของ วิลเลียม เรดดี ที่ขยายขอบเขตของการศึกษาประวัติศาสตร์อารมณ์ความรู้สึกไปได้มากกว่ามาตรฐานทางอารมณ์ก็ทำให้เขาสามารถ มองเห็นปฏิกริยาทางอารมณ์ของสามัญชนที่นอกเหนือจากมาตรฐานของรัฐและสังคมได้ เขาจึงเสนอว่าระบอบอารมณ์ความรู้สึกที่ตึงเครียดในช่วงนั้นทำให้เกิด “ที่ลี้ภัยทางอารมณ์” (emotional refuge) ขึ้น อันเป็นพื้นที่ที่มีการผ่อนคลายระบอบอารมณ์ความรู้สึกลงชั่วคราว และลดความตึงเครียดในสภาวะปกติแล้ว ทั้งยังมีส่วนสำคัญให้เกิดการรวมกลุ่มกันและนำไปสู่การรื้อถอนระบอบความรู้สึกเดิมลงได้เป็นต้น ยกตัวอย่างเช่น ซาลง (saloon) หรือสโมสร ซึ่งเป็นพื้นที่นำไปสู่การรวมตัวกันของคณะปฏิวัติในฝรั่งเศส เป็นต้น¹⁰

ความเดือดร้อนรำคาญจึงเป็นความรู้สึกเชิงการเมือง (political emotion) บนสมมุติฐานว่าอารมณ์ความรู้สึกของมนุษย์นั้น มิได้ดำรงอยู่ในปัจเจกภาพอย่างเบ็ดเสร็จ แต่อารมณ์ความรู้สึกของปัจเจกบุคคลย่อมตั้งอยู่บนโครงสร้างของอารมณ์ (structure of feeling) ของสังคมหนึ่งๆ ยกตัวอย่างเช่น ความรู้สึก “รัก” แบบชวานฝัน (romantic love) ของปัจเจกบุคคลนั้น ถือกำเนิดขึ้นในสังคมยุโรปพร้อมกับสำนักมนุษยนิยม (humanism) ในขณะที่คติเรื่องความรักก่อนยุคกลางจะมีลักษณะเป็นความรักแบบกรรมกำหนด เป็นต้น¹¹ ดังนั้น ความรู้สึกรักจึงเป็นอารมณ์ที่ผูกพันอยู่กับโครงสร้างสังคม และความเปลี่ยนแปลงของกระบวนการทัศน์ในแต่ละยุคสมัย ซึ่งทั้งสองปัจจัยนี้ ล้วนหลุดพ้นไปจากการกำกับควบคุมของปัจเจกบุคคลทั้งสิ้น ซึ่งความรู้สึกเดือดร้อนรำคาญก็เช่นกัน มิใช่ความรู้สึกของปัจเจกบุคคลโดยแท้ แต่การที่สาธารณชนจะรู้สึกรำคาญต่อสิ่งหนึ่งสิ่งใด ย่อมประกอบไปด้วยความเปลี่ยนแปลงของกระบวนการทัศน์และสภาพของสังคมและกายภาพที่แวดล้อมปัจเจกไว้ด้วย ในความหมายนี้ อารมณ์ความรู้สึกรำคาญจึงเป็นอารมณ์ทางการเมือง ที่กำเนิดขึ้นในสังคมไทยอย่างเป็นภววิสัยตั้งแต่ทศวรรษ 2470 และยิ่งหนาแน่นเข้มข้นขึ้นอย่างต่อเนื่องจนถึงปัจจุบัน ดังเห็นได้จากหลักฐานเชิงคติความในมีการพิพากษาในศาลฎีกาและศาลปกครองสูงสุดในประเทศไทย โดยเฉพาะในหมู่ชนชั้นกลางที่ครอบครองทรัพย์สินขนาดเล็กและกลางในสังคมเมือง¹² ทั้งนี้ความเปลี่ยนแปลงของกระบวนการทัศน์และสภาพแวดล้อมอย่างสำคัญที่กำหนดรูปแบบและทิศทางของความรู้สึกเดือดร้อนรำคาญ สามารถแบ่งได้เป็น 4 จังหวะ ได้แก่ ความรำคาญที่เกิดจากอุตสาหกรรมใหม่ ความรำคาญจากโรงงานห้องแถว ความรำคาญจากเพื่อนบ้านและเมืองนารำคาญ และสุดท้ายคือการกลืนกลายเป็นศัตรูระหว่างรัฐกับประชาชน

2. การผันสู่สังคมอุตสาหกรรม: เหตุเดือดร้อนรำคาญของสามัญชน

จังหวะแรก คือ การกำเนิดสังคมอุตสาหกรรมในประเทศไทยที่ก่อให้เกิดการสร้างโรงงานอุตสาหกรรมขึ้นในกรุงเทพฯ ตั้งแต่ทศวรรษ 2460 เป็นต้นมา ความตึงเครียดในช่วงนี้เกิดขึ้นระหว่างชนชั้นนักอุตสาหกรรมกับ “ชาวบ้าน” ที่ยังปรากฏลักษณะของการรวมกลุ่มกัน เพื่อเปิดโปงความเดือดร้อนรำคาญ ยกตัวอย่างเช่น การรวมกลุ่มกันเพื่อเรียกร้องค่าเสียหายและร้องขอให้โรงงานอุตสาหกรรมต่าง เช่น โรงสีข้าว กิติ โรงเลื่อย กิติ ที่ก่อให้เกิดเสียงดังและความสิ้นสะเทือนหยุดดำเนินการ

ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจอันเกี่ยวเนื่องกับความเดือดร้อนรำคาญของประชาชนเริ่มปรากฏให้เห็นในคำพิพากษาศาลฎีกา ช่วงต้นทศวรรษ 2460 ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่ยุคสมัยใหม่ชนชั้นกลางกับวิถีชีวิตเศรษฐกิจอันเป็นผลพวงมาจากสงครามโลกครั้งที่ 1 อย่างไรก็ตาม ภายใต้เงื่อนไขดังกล่าว สินค้าเกษตรและอาหารกลายเป็นสินค้าที่มีความสำคัญ สงครามจึงสร้างโอกาสทางการค้าให้กับพ่อค้าจีนในสยามอย่างมีนัยสำคัญ¹³ อย่างไรก็ตาม ไม่ว่าจะเป็ชัว ไม่สั๊ก ยางพารา หรือฝ้าย ล้วนแต่เป็นสินค้าที่จำเป็นต้องมีกระบวนการแปรรูปด้วยระบบ

¹⁰ สิงห์ สุวรรณกิจ, “ทองสมุทรแห่งความรู้สึก: วิลเลียม เรดดี กับประวัติศาสตร์อารมณ์ความรู้สึก”, ใน ทวีศักดิ์ เมือกสม. 2562. ชุดโครงการวิจัยเรื่อง “วิธียุทธในการศึกษาประวัติศาสตร์” โดยทุนสนับสนุนของฝ่ายเวทีวิจัยมนุษยศาสตร์ไทย สกว. ประจำปีงบประมาณ 2562, ระยะเวลา 1 ปี 6 เดือน (มีนาคม 2562 – สิงหาคม 2563).

¹¹ Reddy, William, *The Making of Romantic Love: Longing and Sexuality in Europe, South Asia, and Japan, 900-1200 CE*, (University of Chicago Press: 2012), pp. 347-348.

¹² งานวิจัยชิ้นนี้ในสมมุติฐานว่า ชนชั้นกลาง คือ ชนชั้นซึ่งใช้ทักษะและคุณสมบัติส่วนตัวตนเป็นปัจจัยการผลิต โดยเน้นขายแรงงานในตลาด ซึ่งแสดงออกผ่านครอบครองทรัพย์สินขนาดเล็กหรือกลางในพื้นที่เมือง อันเป็นพื้นที่อยู่อาศัยหลักของชนชั้นกลาง

¹³ พรรณี บัวเล็ก, *ลักษณะของนายทุนไทยในระหว่าง พ.ศ. 2457-2482: บทเรียนจากความรู้เรื่องสู่โตกนาฏกรรม*, (กรุงเทพฯ: พันธกิจ, 2545), หน้า 82-90.; อินแกรม, เจมส์ ซี., สุภาภรณ์ จรัสพันธ์ ชิกโตมิ (บรรณาธิการแปล), *การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในประเทศไทย 1850-1970*, (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2552), หน้า 58-59.

อุตสาหกรรมก่อนจึงจะนำไปใช้ประโยชน์ได้ ส่งผลให้เกิดการขยายตัวของโรงงานอุตสาหกรรมที่ขยับเข้าใกล้ชิดกับชีวิตของสามัญชนมากขึ้น และนำไปสู่ข้อขัดแย้งในเรื่องความเดือดร้อนรำคาญด้วย

ถึงแม้ว่าสินค้าข้าวและกิจการโรงสีข้าวจะมีความสำคัญต่อเศรษฐกิจไทยมากก็ตาม อุตสาหกรรมนี้ได้ก่อให้เกิดผลกระทบในเชิงลบต่อชีวิตผู้คนด้วย ร่องรอยของความขัดแย้งครั้งหนึ่งปรากฏในคำพิพากษาฎีกา 348-400/2466 อันเป็นเรื่องราวของประชาชนจำนวน 52 คน ได้ฟ้องร้องโรงสีข้าวสีขุนถ่ายเลี้ยง ของพ่อค้าจีนโดยประชาชนอ้างว่าตนได้รับความเดือดร้อนจากเจ้าแกลบที่ถูกปล่อยออกมาจากปล่องไฟโรงสีข้าว โดยที่ *เท่าแกลบ* ได้ปลิวไปตกในที่ดินของโจทก์ สำหรับคดีนี้ ศาลมณฑลนครศรีธรรมราชได้ตัดสินให้โจทก์ชนะคดี อย่างไรก็ตาม เมื่อคดีดำเนินต่อไปในศาลอุทธรณ์และศาลฎีกา คำตัดสินของศาลก็เปลี่ยนแปลงไปว่าจำเลยไม่ได้จงใจหรือประมาทเลินเล่อให้โจทก์กับพรรคพวกได้รับความเดือดร้อน นอกจากนี้ในทัศนะของศาลความเดือดร้อนของโจทก์นั้นเป็นเพียงเรื่องหมุมหมิม ที่ไม่ควรทำให้กระทบต่อกิจการสำคัญของบ้านเมือง และสิทธิในความสุขสำราญนั้นมิอาจอ้างได้ในแหล่งทำมาค้าขาย ดังข้อความว่า

“ความเดือดร้อนของโจทก์เป็นเพียงในส่วนร่างกายเท่านั้น ไม่ได้เสียหายแก่ทรัพย์สินสมบัติที่เป็นการจริงจังไม่ใช่หมุมหมิม แลในบริเวณเกิดเหตุมีโรงสีตั้งอยู่ 4 โรง บางโรงตั้งมาประมาณ 12 ปี เป็นการแสดงว่าบริเวณนี้เป็นทำเลการค้ำชนิดนี้ หาใช่เป็นที่อยู่สำหรับอยู่เงียบโดยเฉาะไม่... “การทำโรงสีข้าวเป็นการค้าขายที่สำคัญยิ่ง แลรู้กันอยู่มาแล้วว่า การทำโรงสีต้องใช้แกลบเป็นเชื้อเพลิง คดีนี้ไม่ปรากฏว่าจำเลยได้ทำอย่างใดผิดไปจากโรงสีธรรมดา อันจะแสดงให้เห็นได้ว่าจำเลยขาดความระมัดระวัง โดยเหตุผลเหล่านี้จะยอมให้ความรำคาญในส่วนร่างกายของบุคคล ซึ่งอยู่ในสถานที่เช่นนี้มาเป็นเหตุขัดขวางการค้าขายสินค้าอันสำคัญของประเทศหาควรไม่... สิทธิในความสุขสำราญในสถานที่อย่างหนึ่งนั้นหาจำเป็นว่าจะเหมือนกับความสุขสำราญในสถานที่อีกอย่างหนึ่งไม่ โจทก์อยู่ในทำเลโรงสีข้าวจะหวังใช้สิทธิในความสุขสำราญเหมือนกันอยู่ในสถานที่อันเป็นตำบลสำหรับบ้านอยู่เท่านั้นหาได้ไม่ ในเรื่องนี้ถ้าแม้พิจารณาปรากฏว่า *เท่าแกลบ* ที่ปลิวมานั้นเป็นความเสียหายแก่ทรัพย์สินสมบัติของโจทก์เป็นล้าเป็นสัน ไม่เป็นการหมุมหมิมแล้ว การวินิจฉัยคดีก็อาจเป็นอีกรูปหนึ่งก็ได้”¹⁴

3. การขยายตัวของชนชั้นกลางนายทุนน้อย: ความรำคาญจากโรงงานห้องแถว

จากนั้นในทศวรรษ 2500 นโยบายการพัฒนาเศรษฐกิจเริ่มเกิดผลอันเป็นรูปธรรมขึ้น โดยมีการส่งเสริมการลงทุนและการกำหนดพื้นที่อุตสาหกรรมอย่างเฉพาะเจาะจง ซึ่งเรียกว่า “นิคมอุตสาหกรรม” ขึ้น แต่การเข้าสู่ระบบสนับสนุนการลงทุนนั้น เจ้าของกิจการอุตสาหกรรมต้องมีต้นทุนและความพร้อมในการประกอบอุตสาหกรรม ในช่วงเวลานี้ โรงงานขนาดใหญ่ย้ายตนเองออกจากชุมชนเข้าสู่พื้นที่อุตสาหกรรมโดยเฉพาะ ในขณะที่ชนชั้นกลางเริ่มลงทุนในโรงงานอุตสาหกรรมขนาดเล็ก ในลักษณะของ “โรงงานห้องแถว” เช่น โรงงานทำขนม โรงงานเคาะทองคำเปลว ฯลฯ ในจังหวะนี้ ภาพรวมของความขัดแย้งจึงขยับมาสู่การเป็นความขัดแย้งระหว่าง “ชนชั้นกลาง-ชนชั้นกลาง” มากขึ้น

ความเดือดร้อนรำคาญจากระหว่างประชาชนชนชั้นกลางกับอุตสาหกรรมไปสู่ระหว่างประชาชนด้วยกันเอง โดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้ประกอบการรายย่อย จากเครื่องจักรขนาดใหญ่มาสู่เครื่องจักรขนาดเล็กและรูปแบบที่กว้างขวางขึ้น ทั้งนี้ หากพิจารณาคำพิพากษาฎีกาที่ 237/2507 พบว่าเป็นคดีแรกในประวัติศาสตร์ไทยที่ปัญหาความเดือดร้อนรำคาญเกิดขึ้นโดยผู้ประกอบการรายย่อย ประเด็นของคดีคือนายฮ้วนพงษ์ แซ่ห่าน ได้ทำเข้ตึกแถวจากนายดำรง จำตระกูล เพื่อใช้เป็นที่อยู่อาศัย ต่อมานายฮ้วนพงษ์ จำเลย ผู้เช่าตึกแถวได้ใช้ตึกแถวเป็นโรงงานทำขนมปังและนายสุราอาหาร จนก่อให้เกิดความเดือดร้อนรำคาญกับที่ดินข้างเคียง เป็นเหตุให้นายดำรงที่เป็นโจทก์ ฟ้องร้องขอยกเลิกสัญญาเช่าตึก ในคดีนี้ศาลฎีกาตัดสินว่าจำเลยได้ก่อให้เกิดความเดือดร้อนรำคาญในอาคารพิพาท และโจทก์มีสิทธิในการขอยกเลิกสัญญาเช่าตึก¹⁵

นอกจากนี้ ความรำคาญที่มาจากอุตสาหกรรมเชิงบริการก็เกิดมากขึ้น เช่นในคดีความตามคำพิพากษาฎีกาที่ 2153/2520 โจทก์คือพันตำรวจเอกพรายงาม รื่นเอน ได้ฟ้องบริษัทรวจักรยานยนต์ จำกัด เนื่องจากจำเลยได้ใช้ที่ดินของตนเปิดเป็นอู่ซ่อมรถยนต์ ให้บริการซ่อมเครื่องยนต์ อุปกรณ์ รวมถึงการเคาะและพ่นสี ซึ่งกิจกรรมดังกล่าวทำให้โจทก์เดือดร้อนจากเสียงรบกวน เพราะจำเลยมัก

¹⁴ คำพิพากษาฎีกา 348-400/2466.

¹⁵ คำพิพากษาฎีกา 237/2507.

ทดลองอุปกรณ์เบรก แตร เคาะตัวถัง และบางครั้งก็เกิดกลิ่นควันและน้ำมันด้วย ทำให้โจทก์ไม่สามารถใช้ชีวิตตามปกติสุขอย่างที่เคยมีได้ และยังเกิดผลกระทบต่อด้านสุขภาพด้วย โดยโจทก์เรียกร้องขอค่าเสียหายเป็นเงิน 10,000 บาท และต่อไปอีกเดือนละ 5,000 บาทจนกว่า จำเลยจะยุติการก่อความเดือดร้อนรำคาญ ตลอดจนให้อายุให้ศาลสั่งห้ามจำเลยก่อความเดือดร้อนรำคาญอีก ดังข้อความว่า

“โจทก์อาศัยอยู่ในที่ดินของโจทก์มาประมาณ 44 ปี โดยปกติสุข ไม่มีเสียงดังให้เกิดความรำคาญ บริเวณที่ดินดังกล่าวว่าเป็นที่ อยู่อาศัย จำเลยได้ใช้ที่ดินของตนก่อสร้างโรงงานอุตสาหกรรมซ่อมเคาะและพ่นสีรถยนต์ ฯลฯ... กล่าวคือ ทุกวันเว้นวัน อาทิตย์ตั้งแต่เวลา 8.00 นาฬิกา ถึง 17.00 นาฬิกา และบางวันประมาณ 5 ครั้ง ในหนึ่งเดือน ได้ปฏิบัติงานติดต่อกันจาก กลางวันถึงเวลา 21.00 นาฬิกา จำเลยใช้ให้ลูกจ้างของจำเลยเดินเครื่องอย่างต่อเนื่องที่ทดลองอุปกรณ์ห้ามล้อรถยนต์ แตร รถยนต์ เคาะตัวถัง ทำให้เกิดเสียงดังและกระเทือนเกินกว่าปกติบางครั้งมีกลิ่นน้ำมันพุ่งออกมาและเป็นควันตลบไปหมด เป็น เหตุให้โจทก์และครอบครัวกับบุคคลอื่น ๆ ได้รับความสะเทือนทางสมอง จิตใจไม่สงบไม่เป็นปกติ ปฏิบัติงานไม่ได้พักผ่อนก็ ไม่สะดวก โจทก์และครอบครัวต้องไปหาแพทย์รักษาพยาบาลเกี่ยวกับประสาทและหัวใจ ฯลฯ”¹⁶

สิ่งที่น่าสนใจในคดีนี้คือ ค่าเสียหายที่เรียกร้องนั้นเป็นจำนวนเงินที่มาก และศาลได้พิพากษาตามคำร้องขอของโจทก์ทั้งหมด เป็นเงินจำนวน 10,000 บาท และสั่งให้จำเลยยุติการทำละเมิด ซึ่งผิดจากที่ผ่านมา ซึ่งศาลจะพยายามประนีประนอมให้ธุรกิจของจำเลย ดำเนินการต่อไปได้ โดยอ้างถึงเรื่อง “ความสำคัญต่อเศรษฐกิจของประเทศ” แต่สำหรับธุรกิจรายย่อยเหล่านี้มีแนวโน้มในการวินิจฉัยคดี ความเดือดร้อนรำคาญแตกต่างออกไป คือศาลมีความเข้มงวดในการควบคุมเรื่องความเดือดร้อนรำคาญมากขึ้น

นอกจากนี้ ความกักขะและหยابคายถูกควบคุมมากขึ้นตั้งแต่ทศวรรษ 2500 เป็นต้นมา ซึ่งมีได้หมายความถึงเฉพาะความ หยابคายระหว่างบุคคลต่อบุคคลเท่านั้น แม้แต่ “วิถีชีวิต” ที่กักขะและหยابคายก็ถูกควบคุมมากขึ้นด้วย ดังที่จะเห็นได้จากคำ พิพากษาศาลฎีกา 769/2516 ซึ่งเป็นการใช้ประกาศคณะปฏิวัติอันเป็นกฎหมายพิเศษเข้ามาควบคุมพฤติกรรมที่ไม่พึงประสงค์ของ “อันธพาล” โดยการอ้างว่าคนกลุ่มนี้เป็นที่เดือดร้อนรำคาญของประชาชนโดยทั่วไป เพราะเป็นภัยต่อสังคม และก่อความเดือดร้อน รำคาญให้กับผู้มาจิจจรในย่านดังกล่าวอยู่เป็นประจำ¹⁷

4. การกลายเป็นเมืองรำคาญ: การพิพาทกันระหว่างเพื่อนบ้าน

จนกระทั่งในช่วงทศวรรษ 2530 ซึ่งเกิดความเติบโตทางเศรษฐกิจอย่างมาก ได้ทำให้กรุงเทพมหานครกลายเป็นเมืองโตเดี่ยว เกิดการอพยพเข้าเมืองของคนในภูมิภาคต่าง ๆ อย่างกว้างขวาง พร้อม ๆ กับความต้องการพื้นที่สำหรับอยู่อาศัย และราคาที่ดินสูงขึ้น จากเดิมมาก ส่งผลให้ที่อยู่อาศัยในลักษณะ “ชุมชนแนวตั้ง”¹⁸ ซึ่งก่อให้เกิดรูปแบบของความเดือดร้อนรำคาญใหม่ๆ ขึ้น เช่น การสูญเสีย ความสุขสำราญในการได้รับสายลมและแสงแดด หรือ การพิพาทกันเรื่องแนวที่ดินและทรัพย์สินเอกชน เป็นต้น ในยุคนี้ ชนชั้นกลางที่ อาศัยรวมกันอย่างหนาแน่นในเมืองมิได้เพียงเกิดความตึงเครียดในเชิงอาชีพเท่านั้น แต่เพียงการดำรงอยู่และการใช้ชีวิตประจำวันของชน ชั้นกลางแต่ละคนต่างก็กระทบกระเทือนต่อความหงุดหงิดรำคาญใจของชนชั้นกลางอีกคนหนึ่ง

ยกตัวอย่าง เช่น คดีความตามคำพิพากษาศาลฎีกา 2949/2526 (ประชุมใหญ่) เป็นข้อพิพาทที่โจทก์และจำเลยเป็นเจ้าของที่ดิน ข้างเคียงในซอยสุทธิพร ถนนโศภ-ดินแดน ซึ่งมีความกว้างระหว่าง 3.75-4.00 เมตร มีประชากรหนาแน่นประมาณ 25 หลังคาเรือน ต่อมา จำเลยที่ 1 ได้ปรับปรุงอาคารของตนจากเดิมที่สูงสามชั้นครึ่งเป็นห้าชั้นครึ่ง เพื่อใช้เป็นโรงงานผลิตเวชภัณฑ์ ซึ่งเป็นเหตุให้ปิดบังแสง สว่างในเวลากลางวันและทางลมทำให้อับอ้าวกว่าปกติแก่ที่ดินของโจทก์ โดยที่จำเลยที่ 2,3,4, และ 5 เป็นหน่วยงานและเจ้าหน้าที่รัฐใน ตำแหน่งต่าง ๆ ได้แก่ ผู้ว่าราชการกรุงเทพมหานคร หัวหน้าเขตพญาไท และหัวหน้าเขตห้วยขวาง ตามลำดับ ซึ่งทั้งหมดถูกฟ้องร้องว่าไม่ ปฏิบัติหน้าที่ในการตรวจสอบแบบแปลนให้เรียบร้อยก่อนอนุญาต ทางด้านของจำเลยได้ต่อสู้ว่าตนได้รับอนุญาตในการก่อสร้างอาคาร โดยชอบด้วยกฎหมาย และขอยุติพร 2 นั้นก็อยู่ในย่านที่เจริญแล้ว ในคดีนี้ศาลได้ทำการเดินเผชิญสืบพบว่าความสูงของอาคารนั้นมาก

¹⁶ คำพิพากษาศาลฎีกา 2153/2520.

¹⁷ คำพิพากษาศาลฎีกา 769/2516.

¹⁸ คำว่า “ชุมชนแนวตั้ง” ยืมยืมมาจากผลงานของ อจิวรีดี เหลลาอ่อน ซึ่งกล่าวถึงชีวิตของผู้คนที่อาศัยอยู่ในอาคารชุดที่มีความแออัด ซึ่งในชีวิตประจำวันเต็มไปด้วย ข้อพิพาทในทางเหตุเดือดร้อนรำคาญ รายละเอียด โปรดดู อจิวรีดี เหลลาอ่อน, *วัฒนธรรมการใช้กฎหมายของชุมชนแนวตั้ง*, วิทยานิพนธ์นิติศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2561.

เกินไปเมื่อเทียบกับความกว้างของซอย ทำให้โจทก์ได้รับความเสียหายจากการถูกบังคับกรรมสิทธิ์ 6 เดือน และขอยุติพิพาท 2 มิใช่ ยานเจริญตามที่จำเลยกล่าวอ้าง แต่เป็นยานที่อยู่อาศัย เพราะแยกออกมาจากถนนชื่อว่าประชาสงเคราะห์¹⁹

ที่ผ่านมาข้อพิพาทเกี่ยวกับความเดือดร้อนรำคาญเรื่องการบดบังทิศทางลมและแสงสว่างนั้นไม่เคยปรากฏมาก่อน และไม่เคย มีกรณีที่โจทก์ได้ยื่นฟ้องหน่วยงานรัฐเป็นจำเลยด้วย ดังนั้น ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและการเมืองในช่วงกลางทศวรรษ 2520 ได้ ให้กำเนิดคนกลุ่มใหม่ที่เป็นอิสระจากข้าราชการมากขึ้น พร้อม ๆ กับที่ความเติบโตของเมืองได้นำพารูปแบบใหม่ของความเดือดร้อน รำคาญตามมาด้วย คดีลักษณะเดียวกันนี้เกิดขึ้นอีกครั้งตาม คำพิพากษาฎีกา 1552/2529 ที่ประชาชนฟ้องกรุงเทพมหานคร ซึ่งเป็น หน่วยงานของรัฐว่าได้สร้างความเดือดร้อนรำคาญให้แก่ตน โจทก์ เป็นเจ้าของที่ดินบนถนนเพชรบุรีตัดใหม่ ต่อมากรุงเทพมหานครได้ สร้างสะพานลอยปิดหน้าที่ดินริมถนนของตน ซึ่งเป็นเหตุให้ตนได้รับความไม่สะดวก และเดือดร้อนรำคาญในการสัญจรไปมา จึงได้ ฟ้องร้องต่อศาลฎีกาได้พิพากษาให้ฝ่ายจำเลยชนะคดี²⁰ โปรดสั่งเกณฑ์วิศวกรการพัฒนามืองต่าง ๆ ในระยะแรกได้ก่อให้เกิดความ ขัดแย้งระหว่างชนชั้นกลางกับรัฐมากขึ้น

นอกจากการพัฒนาโดยทั่วไปแล้ว ส้วมกลายเป็นองค์ประกอบที่ต้องมีในหมู่บ้านจัดสรร ซึ่งเป็นที่นิยมในหมู่ชนชั้นกลาง ประกอบกับโครงสร้างของเมืองที่เร่งรีบและรวมศูนย์ทำให้ราคาที่ดินและอาคารสูงขึ้น ความหนาแน่นของประชากรที่สูงขึ้นตามไปด้วย บ้านเรือนของชนชั้นกลางอันเป็นที่นิยมของชนชั้นกลางลดขนาดจาก 100-400 ตารางวา เหลือเพียง 50 ตารางวา ทาวน์เฮาส์ ตึกแถว และ คอนโดมิเนียมเริ่มได้รับความนิยมมากขึ้น²¹ ผลที่ตามมาอีกประการคือ ส้วมนั้นอยู่ใกล้กันและกันมากขึ้นตามไปด้วย อย่างไรก็ตาม ส้วม อาจเป็นเครื่องหมายของความทรูทรุกโรกในเชิงปัจเจกของชนชั้นกลางตามที่มณฑล ไซยวิเศษ ได้ศึกษาไว้ และเป็นความสะอาดและ สาธารณสุขในมิติเชิงสาธารณะ แต่ส้วมในฐานะที่เป็นของปัจเจกชายอื่นกลับกลายเป็นการดูหมิ่น สกปรก และสร้างความเดือดร้อน รำคาญ ดังเห็นได้จากหลายคดีในช่วงนี้ เช่น คำพิพากษาฎีกาที่ 3833/2530 ซึ่งเป็นคดีพิพาทเรื่องส้วม ได้แย้งกันเรื่องที่ว่าจำเลยได้สร้าง ส้วมและขุดหลุมพักอ็อกุจจาระไว้ประชิดติดกับแนวที่ดินของโจทก์ จนโจทก์ได้รับความเดือดร้อนรำคาญจนขอให้ศาลสั่งให้จำเลยรื้อถอน ส้วมและกลบหลุมพักอ็อกุจจาระ อย่างไรก็ตาม จำเลยได้อ้างว่าส้วมของตนมิได้สร้างความเดือดร้อนให้กับโจทก์ และที่สำคัญคือโจทก์เอง ได้สร้างรั้วคอนกรีตใกล้ชิดกับบ้านของจำเลยจนกำแพงนั้นสูงพ้นหลังคาบ้านจำเลย ทำให้นอกเสียจากที่บ้านของโจทก์จะไม่ได้รับแสง สว่างและลมตามสมควรแล้ว บรรดาน้ำฝนต่าง ๆ ของที่ดินโจทก์ก็ไหลลงมาในที่ดินของจำเลยอีกด้วย²²

โปรดสั่งเกณฑ์ทั้งโจทก์และจำเลยได้สร้างความขัดแย้งให้กันและกันสืบเนื่องเป็นเวลาหลายปี และปฏิบัติการสร้างส้วม และหลุมพักอ็อกุจจาระของจำเลยในคดีนี้นั้นชัดเจนจนกล่าวได้ว่าจำเลยอาจมีเจตนาถล่มโจทก์ให้ได้รับความเดือดร้อนรำคาญ เพื่อ ตอบโต้โจทก์ที่ได้สร้างความรำคาญให้กับตนด้วยการสร้างรั้วสูงเช่นกัน ในที่นี้ “ส้วม” จึงถูกใช้เป็นรูปสัญลักษณ์ในการแสดงความไม่พอใจ และเป็นพจนานามที่สื่ออารมณ์ความรู้สึกรำคาญของจำเลยที่แสดงออกต่อโจทก์ในลักษณะของความ “สกปรกโสโครก” เป็นที่ รังเกียจ²³ ความสัมพันธ์ระหว่างเพื่อนบ้านชนชั้นกลาง ซึ่งครอบครองทรัพย์สินและที่ดินในมาตรฐานเดียวกัน โดยแสดงออกมาผ่านคดีนี้ จึงเป็นความรังเกียจ หรืออย่างน้อยที่สุดคือความไม่ไว้วางใจต่อกันและกัน และยังแสดงให้เห็นร่องรอยของความไม่ไว้วางใจรัฐและการ แสดงออกทางอารมณ์อย่างร้อนแรงต่อกันและกันด้วย เพราะโดยปกติแล้วการสร้างรั้วสูงนั้นเป็นคดีความที่มีบรรทัดฐานชัดเจนพอสมควร ว่าอาจจะข้อพิพาทด้วยการศาลได้ ดังนั้น การตอบโต้ด้วยการสร้างส้วมและขุดหลุมพักอ็อกุจจาระไว้ติดที่ดินของเพื่อนบ้านจึงไม่อยู่ในลักษณะ ของความพยายามแก้ไขปัญหา ยิ่งเมื่อข้อเท็จจริงของคดีมีความชัดเจนว่าจำเลยไม่อาจชนะคดีด้วยแล้ว ยิ่งตอกย้ำสมมติฐานเบื้องต้นว่า พฤติการณ์ของจำเลยที่ตอบโจทก์นั้นคล้ายกับการแก้แค้นและแสดงออกซึ่ง “ศึกตีศรี” ของตนเสียยิ่งกว่าความพยายามในการระงับข้อ พิพาท

¹⁹ คำพิพากษาฎีกา 2949/2526.

²⁰ คำพิพากษาฎีกา 1552/2529

²¹ ผลดี ทิพทิศ และมานพ พงศทัต, บ้านในกรุงเทพฯ: รูปแบบและการเปลี่ยนแปลงในรอบ 200 ปี (พ.ศ. 2325-2525), หน้า 368-369. อังโน มณฑล ไซยวิเศษ, ประวัติศาสตร์สังคม: ส้วมและเครื่องสุขภัณฑ์ในประเทศไทย (พ.ศ. 2440-2540), วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, หน้า 289.

²² คำพิพากษาฎีกาที่ 3833/2530.

²³ ความหมายต่าง ๆ ของ “ซี” ในวัฒนธรรมไทย โปรดดู มณฑล ไซยวิเศษ, ประวัติศาสตร์สังคม: ส้วมและเครื่องสุขภัณฑ์ในประเทศไทย (พ.ศ. 2440-2540), วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, หน้า 36-37.

5. การเผชิญหน้าระหว่างรัฐและประชาชน: ความรำคาญอันโดดเด่นของชนชั้นกลางไทย

ความเปลี่ยนแปลงที่สำคัญเกิดขึ้นในช่วงทศวรรษ 2540 ที่มีการจัดตั้งศาลปกครองขึ้น โดยศาลปกครองมีเขตอำนาจโดยตรงในการปิดและป้องกันปัญหาความเดือดร้อนรำคาญ ผ่านระบบงานของฝ่ายปกครองในการขออนุญาตก่อสร้างและประกอบกิจการต่าง ๆ ซึ่งความพยายามอันเกิดขึ้นจากเจตนาที่ดีนี้ กลับทำให้ระบบความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้นกลางและกลุ่มสังคมอื่น ๆ เลวร้ายลง เพราะแต่เดิม รัฐจะอยู่ในฐานะที่เป็นคนกลางระหว่างชนชั้นกลางสองฝ่าย กลายมาเป็นรัฐกลายเป็นคู่ขัดแย้งของชนชั้นกลางแทนชนชั้นกลางอีกฝ่ายหนึ่งแทน ศาลปกครองจึงกลายเป็นสนามที่เต็มไปด้วยคดีความเดือดร้อนรำคาญที่เอกชนฟ้องขึ้น แต่หน่วยงานรัฐกลายเป็นผู้ถูกร้องในศาลปกครองแทน ในขณะที่ศาลยุติธรรมก็กลายเป็นพื้นที่สำหรับการต่อสู้สำหรับความขัดแย้งเล็กน้อยเรื่องความเดือดร้อนรำคาญที่มีลักษณะเป็นเรื่องส่วนตัวโดยแท้มากขึ้น เช่น การแย่งพื้นที่จอดรถ เป็นต้น

เดวิด เอ็ม. เองเกล ได้อธิบายไว้นานแล้วว่า ศาลในสังคมไทยนั้นมิได้ถูกใช้เป็นกลไกรงับความขัดแย้งเพียงประการเดียว แต่ใช้ศาลเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการต่อรองของตนต่างหาก²⁴ ในกรณีของศาลปกครองไทยก็เช่นกัน ศาลปกครองกลายเป็นพื้นที่ให้รัฐและเอกชนเผชิญหน้ากันในความขัดแย้งเกี่ยวกับเหตุเดือดร้อนรำคาญ ซึ่งมูลเหตุแรกเริ่มมักเป็นความระแวงชนชั้นกลาง

ตัวอย่างเช่น คำสั่งศาลปกครองที่ 574-2545 คดีนี้ผู้ฟ้องคดีเป็นราษฎรบ้านเหล่า จำนวน 38 คน เป็นผู้ฟ้องคดีต่อนายอำเภอเมืองจังหวัดลำพูน โดยมีมูลเหตุแห่งคดีว่าราษฎรที่อาศัยอยู่ในหมู่บ้านเดียวกันได้เลี้ยงสุกรเป็นจำนวนมาก อันนำมาซึ่งกลิ่นเหม็นและแมลงวัน แต่เมื่อราษฎรเหล่านั้นได้ร้องไปยังองค์การบริหารส่วนตำบล แต่ได้รับการตอบกลับว่าหมู่บ้านที่พิพาทกันอยู่ก็ตำบลหนึ่ง จึงเป็นเหตุให้ประชาชนได้ทำหนังสือร้องไปยังนายอำเภอเมืองลำพูน ในทำนองเดียวกันกับคดีความตามคำสั่งที่ 31/2545 ที่นายสุชาติ พิทักษ์ กับพวกรวม 262 คนฟ้องคดีต่อเทศบาลตำบลช้างเผือก นายเทศมนตรีตำบลช้างเผือก และนายอำเภอเมืองเชียงใหม่ เนื่องจากพิพาทกับบริษัทห้วยคำ แอควาเน็กซ์ เทคโนโลยีอินชันทันแนล ซึ่งเป็นผู้รับจ้างและขนขยะในเขตท้องที่เทศบาลนครเชียงใหม่และนำมาพักไว้ที่สุสานขวงสิงห์ จนก่อให้เกิดมลภาวะ มีกลิ่นเหม็น ทำให้ผู้ถูกฟ้องคดีเดือดร้อนทั้งกายและใจ จึงฟ้องคดีต่อผู้ถูกร้องทั้งสามเพื่อมิให้อนุญาตให้บริษัทผู้รับจ้างได้ให้กระทำการดังกล่าวอีก

ไม่เพียงแต่ภาครัฐที่แทรกกลางระหว่างความขัดแย้งระหว่างประชาชนด้วยกันเท่านั้น แต่รวมไปถึงความขัดแย้งกับภาครัฐอย่างตรงไปตรงมาด้วย ดังเช่น คำสั่งที่ 81/2545 ผู้ฟ้องคดี ฟ้องร้องพนักงานส่วนท้องถิ่น และองค์การบริหารส่วนตำบลน้ำแพร่ อำเภอพร้าว จังหวัดเชียงใหม่ เนื่องจากผู้ฟ้องได้ซื้อโรงสีข้าวพลังไฟฟ้า ซึ่งมีระบบควบคุมเสียงและฝุ่นละออง แต่กลับไม่ได้รับการพิจารณาอนุญาตให้ประกอบกิจการโรงสีข้าวจากผู้ฟ้องทั้งสอง โดยที่ผู้ถูกฟ้องไม่เคยออกตรวจสอบสถานที่ประกอบการ อีกทั้งผู้ฟ้องคดีก็ยังมิเคยเปิดเครื่องจักรเลย กระนั้นก็ตาม ศาลปกครองสูงสุดได้มีคำสั่งไม่รับคำฟ้องของผู้ถูกฟ้องด้วยเหตุผลว่าผู้ฟ้องคดีไม่มีอำนาจฟ้องเนื่องจากมิได้ปฏิบัติตามกระบวนการคือยื่นอุทธรณ์ได้แล้วยังคัดค้านคำสั่งไม่อนุญาตตามที่กฎหมายกำหนดก่อนมาฟ้องศาล

ปรากฏการณ์ที่หน่วยงานของรัฐไม่ว่าจะเป็นการส่วนภูมิภาคหรือราชการส่วนท้องถิ่น ถูกทำให้กลายเป็นคู่ขัดแย้งกับประชาชนโดยตรง และก็โปรดสังเกตว่าคดีความที่พิพาทระหว่างรัฐกับเอกชนในเรื่องความเดือดร้อนรำคาญเกือบทั้งหมดนั้นเกิดจากเอกชนที่เป็นบุคคลภายนอกในคดีของศาลปกครอง ซึ่งหมายความว่าภาครัฐถูกดึงเข้ามากระหว่างเอกชนที่มีความขัดแย้งกัน และทั้งสองฝ่ายพร้อมที่จะดำเนินคดีกับภาครัฐทั้งสิ้น ไม่ว่าจะเป็นเอกชนที่อ้างว่าได้รับผลกระทบจากเหตุเดือดร้อนรำคาญ หรือเอกชน ผู้ประกอบการ สภาวะดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าลักษณะของการใช้กฎหมายของคนไทย ที่แม้จะทราบดีว่าคู่ขัดแย้งของตนมิใช่รัฐ แต่เลือกที่จะฟ้องรัฐในความเสียหายที่จะเกิดขึ้นกับเอกชน เพราะนอกจากไม่ต้องเผชิญหน้ากันตามวัฒนธรรมของความเกรงใจแล้ว การฟ้องคดีปกครองต่อหน่วยงานรัฐยังมีต้นทุนที่ถูกกว่าในเชิงเศรษฐกิจ ทั้งค่าธรรมเนียมศาลและภาระการพิสูจน์

แน่นอนว่าการออกแบบระบบศาลปกครองดังกล่าวย่อมทำให้ประชาชนเข้าถึงกระบวนการยุติธรรมได้ง่ายยิ่งขึ้น และมีแนวโน้มที่สิทธิและเสรีภาพของประชาชนจะได้รับการปรับปรุงให้ดีขึ้นตามไปด้วย หากกลไกของการบังคับคดีตามคำพิพากษามีประสิทธิภาพ ซึ่งจะเป็นประเด็นที่กล่าวต่อไปภายหลัง อย่างไรก็ตาม การออกแบบกลไกของศาลปกครองนั้นไม่ละเลยเงื่อนไขในสถานะของความเป็นสถาบันในระบอบความรัฐธิปไตย และบีบคั้นให้ชนชั้นกลางไทยแปลกแยกจากคนกลุ่มอื่น ๆ ในสังคมยิ่งกว่าเดิม โดยเฉพาะอย่างยิ่งความเป็นแปลกแยก

²⁴ Engel, David M., *Code and Custom in a Thai Provincial Court*, 1978.

ระหว่างชนชั้นกลางไทยกับเจ้าหน้าที่รัฐ ซึ่งโดยสภาพของความเป็นเจ้าหน้าที่รัฐ ผู้เป็นแรงงานที่อยู่ภายในระบบความคุ้มครองก็ย่อมอยู่ในสถานะชนชั้นกลางเหมือนกัน

6. สรุป: ระบบกฎหมายในฐานะระบอบความรู้สึกลึก

ความเปลี่ยนแปลงในทางด้านระบอบอารมณความรู้สึกราคาญในสังคมไทยได้แสดงออกผ่านคำพิพากษาศาลฎีกาที่สะท้อนข้อพิพาทและประเด็นขัดแย้งที่เกิดขึ้น โดยสัมพันธ์กับเงื่อนไขด้านการพัฒนาทางเศรษฐกิจ การเมือง และนโยบายการพัฒนา กล่าวคือการปรับตัวเข้าสู่สังคมอุตสาหกรรมในช่วงทศวรรษ 2450 เป็นต้นมา ได้ก่อให้เกิดความเดือดร้อนราคาญแก่สามัญชน หลังจากนั้น การขยายตัวของชนชั้นกลางจากตั้งแต่ทศวรรษ 2490 เป็นต้นมา ได้ก่อให้เกิดความย่ำแย่ที่ขยายกิจการของตนเข้าสู่ชุมชนที่อยู่อาศัยมากขึ้น ในขณะที่อุตสาหกรรมหนักเริ่มขยายออกจากตัวเมือง ส่งผลให้ข้อพิพาทรูปแบบใหม่ในเรื่องความเดือดร้อนราคาญจึงเกิดขึ้นในเชิงจิตวิทยา คือความเดือดร้อนราคาญระหว่างนายทุนน้อยกับปัจเจกบุคคล จากนั้นนโยบายการพัฒนาเมืองแบบเอกราช ตั้งแต่ทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา ได้เปลี่ยนรูปแบบของที่อยู่อาศัยและคู่ขัดแย้งในความเดือดร้อนราคาญที่กลายเป็นเพื่อนบ้านกับเพื่อนบ้าน ที่ลำพังการอาศัยอยู่ร่วมกันก็กลายเป็นความเดือดร้อนราคาญแล้ว จนในที่สุดหลังทศวรรษ 2540 การแยกศาลปกครองกับศาลยุติธรรมเพื่อจำแนกเหตุเดือดร้อนราคาญระหว่างคดีปกครองและคดีเอกชนออกจากกัน ก็ได้สร้างสภาวะคู่ตรงข้ามระหว่างรัฐกับเอกชนอย่างสำคัญ ดังนั้น มิติของความรู้สึกลึกเดือดร้อนราคาญ ทั้งในเชิงเนื้อหา คู่ขัดแย้ง และกระบวนการระงับข้อพิพาท ได้แปรผันไปตามนโยบายของรัฐ การตีความ และการบังคับใช้กฎหมาย กฎหมายจึงเป็นระบอบความรู้สึกลึกที่มีได้กำกับเฉพาะพฤติกรรมความประพฤติ แต่ซึมลึกลงไปถึงความรู้สึกนึกคิดและอารมณ์ของผู้คนในสังคม ซึ่งมุมมองของการใช้และการตีความกฎหมายในเรื่องความเดือดร้อนราคาญได้สร้างปัญหาหลักในเชิงอารมณ์ความรู้สึกของผู้คนในสังคมไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ชนชั้นกลางไทย

ทั้งนี้ หากวัฒนธรรมคือ ระบบความสัมพันธ์ วัฒนธรรมของชนชั้นกลางจึงอ่อนแอในเชิงการรวมกลุ่ม และบกพร่องความสามารถในการเชื่อมต่อกับชนชั้นอื่นในสังคม รวมถึงความหวาดระแวงและไม่ไว้วางใจต่อรัฐด้วย ความสัมพันธ์ประการเดียวที่ชนชั้นกลางพอจะเชื่อมต่อได้ คือ ความสัมพันธ์กับชนชั้นนายทุน ซึ่งสนับสนุนตนในฐานะที่เป็นนายจ้างและผู้อุปถัมภ์ ซึ่งเป็นความสัมพันธ์อันมีช่วงชั้น (hierarchy) และพึ่งพิง (dependence)²⁵ สภาพการณ์เช่นนี้ ทำให้ชนชั้นกลางแต่ละคนแทบจะอยู่ในสภาวะหวาดระแวงต่อคนทุกกลุ่มในสังคม รวมถึงในหมู่ของตนเองด้วย (state of war of all against all)

เมื่อกรณีของการใช้และการตีความกฎหมายว่าด้วยเหตุเดือดร้อนราคาญเป็นหลักฐานหนึ่งที่สองประการให้เห็นแนวโน้มว่าระบบกฎหมายเป็นส่วนหนึ่งของระบอบความรู้สึกลึกทางการเมืองที่สร้างความทุกข์ทนทางสังคมจากความราคาญให้กับชนชั้นกลางไทย และยังเป็นหน่อเชื้อไปสู่ทัศนคติมองโลกในแง่ร้าย ซึ่งไม่เป็นมิตรต่อสังคมเสรีประชาธิปไตยแล้ว ปัญหาสำคัญที่ตามมาคือ ระบบกฎหมายไทยในเรื่องความเดือดร้อนราคาญสามารถปรับตัวอย่างไรได้บ้าง เพื่อลดความแหลมคมของการกระแทกกระเทือนอารมณ์ความรู้สึกของชนชั้นกลางให้มากที่สุด ซึ่งอาจจำแนกการปฏิรูปกฎหมายเพื่อวัตถุประสงค์ดังกล่าวได้สองประเภท คือ ระบบกฎหมายที่เกี่ยวข้องกับความราคาญโดยอ้อม กับระบบกฎหมายแห่งความราคาญโดยตรง

สำหรับกฎหมายที่เกี่ยวข้องกับความราคาญโดยอ้อม ก่อนอื่นต้องตระหนักให้ชัดเจนก่อนว่า ประวัติศาสตร์ได้ชี้ให้เห็นผ่านหลักฐานไว้ชัดเจนพอสมควรแล้วว่าความราคาญเป็นความรู้สึกสาธารณะที่เกิดจากนโยบายของรัฐในเรื่องการพัฒนา และไปสัมพันธ์กับพื้นที่กายภาพของชนชั้นกลาง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ความเดือดร้อนราคาญที่เกิดขึ้นอย่างกว้างขวางตั้งแต่ช่วงปลายทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา ดังนั้น ปัจจัยที่ก่อให้เกิดความราคาญจึงเป็นประเด็นที่ใหญ่กว่าระบบกฎหมายในการจัดการระงับข้อพิพาทเรื่องความราคาญเสียอีก เพราะเป็นกฎหมายว่าด้วยนโยบายและแนวทางการพัฒนาของรัฐ

²⁵ แม้ว่า อคิน รพีพัฒน์ จะอธิบายว่าความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ในประเทศไทยจะมีลักษณะเป็นความสัมพันธ์ต่างตอบแทน ที่ผู้อุปถัมภ์และผู้ถูกอุปถัมภ์ต่างมีหน้าที่ต่อกันและกัน และเป็นกลไกที่ป้องกันการถูกขูดรีด แต่ข้อเสนอของอคิน รพีพัฒน์ นั้นเป็นข้อเสนอในความสัมพันธ์ระหว่างไพร่และชนชั้นนำ ซึ่งไพร่และชนชั้นกลางในปัจจุบันมีความแตกต่างกันอย่างมากในเรื่องของความสามารถในการรวมกลุ่มภายในสมาชิกของชนชั้น กล่าวคือ ชาวล้มสามารถรวมกลุ่มกันเป็นเครือข่ายได้อย่างแนบแน่น และต่อรองผู้อุปถัมภ์ของตนได้ แต่ชนชั้นกลางในปัจจุบันนั้นไม่สามารถทำเช่นนั้นได้ รายละเอียด โปรดดู อคิน รพีพัฒน์, ม.ร.ว. ชีวิตและจุดจบของสลัมกรุงเทพฯ แห่งหนึ่ง, (กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2537).

องค์ประกอบแรกที่ต้องแก้ไข คือ การพึงตระหนักว่ากฎหมายในการบริหารจัดการพื้นที่กายภาพนั้นเป็นเรื่องที่สำคัญกว่าความสวยงามเชิงทัศนียภาพ เพราะพื้นที่กายภาพมีส่วนอย่างสำคัญในการขัดเกลาพื้นที่ทางความคิด ความรู้สึก และพื้นที่ทางสังคม²⁶ กฎหมายจำพวกนี้ เช่น พระราชบัญญัติผังเมือง พ.ศ. 2562 ซึ่งความรู้สึกในสังคมไทยมักพิจารณาว่ากฎหมายผังเมืองเป็นเพียงแค่การระบายสีบนแผนที่ซึ่งไร้ความหมายเท่านั้น ดังข้อความว่า “เราจึงต้องพยายามบอกว่าเวลาเรากำหนดให้เป็นสีเขียว มันไม่เกิดประโยชน์อะไรหรอก มันต้องมีคนเข้ามาร่วมด้วย ตัวผังเมืองรวมที่เราพูดถึงในอดีตมันจึงไม่เกิดผล”²⁷ ทั้งนี้ เพราะปฏิบัติการตามกฎหมายผังเมืองเป็นปัญหาเชิงเทคนิคที่มีความซับซ้อนมาก ดังนั้น ตั้งแต่ พ.ศ. 2518 ที่ประเทศไทยเริ่มมีการประกาศใช้กฎหมายผังเมืองมาก็ไม่เคยมีการประกาศผังเมืองเฉพาะ²⁸ อันเป็นจุดเด่นของกฎหมายผังเมืองดังกล่าวเลย²⁹ สำหรับประเด็นกฎหมายผังเมือง ภิญญพันธ์ พจนะลาวัลย์ ได้วิเคราะห์ไว้ว่า ในช่วงทศวรรษ 2500 นั้นเป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไปว่า กฎหมายผังเมืองเป็นเครื่องมือของการพัฒนารัฐในการบริหารจัดการพื้นที่เมืองอย่างเป็นวิทยาศาสตร์ แต่ประวัติศาสตร์ของการตราพระราชบัญญัติผังเมือง พ.ศ. 2518 กลับดำเนินไปอย่างล่าช้าในทศวรรษและประสบปัญหามากมาย เช่น การสูญหายไปของร่างพระราชบัญญัติผังเมืองฉบับที่ปรึกษาอเมริกัน ซึ่งมีความก้าวหน้ามากเป็นต้น³⁰

อีกด้านหนึ่ง คือ ปัญหาในการจัดการอารมณ์ความรู้สึกโดยกฎหมายที่สัมพันธ์กับความเดือดร้อนรำคาญโดยตรง ทั้งนี้ พื้นฐานของระบบกฎหมายที่บริหารจัดการความเดือดร้อนรำคาญที่พึงตระหนักเป็นประการแรก คือความเป็นระบอบอารมณ์ความรู้สึกของระบบกฎหมาย ตัวบทและปรัชญากฎหมายที่ผ่านมามีได้รับคำอธิบายว่ากฎหมายเป็นกลไกในการควบคุมความประพฤติ มิใช่ความรู้สึก³¹ กฎหมายจึงเป็นระบอบความรู้สึกที่ได้ตระหนักถึงบทบาทในการบริหารจัดการอารมณ์ความรู้สึกในสังคมเลย ข้อเสนอสำคัญของงานชิ้นนี้ คือ พยายามชี้ให้เห็นว่าการตัดสินใจพิพาททางสังคมเรื่องความเดือดร้อนรำคาญนั้นโดยสภาพย่อมเป็นการที่กฎหมายเข้าไปบริหารจัดการควบคุมวิถีความรู้สึกของสังคมโดยสภาพ และความไม่ระวังไหวต่อภารกิจดังกล่าวทำให้ความรู้สึกรำคาญถูกกดทับอย่างสาหัส โดยผู้ได้รับผลกระทบมากที่สุด คือชนชั้นกลางในสังคมไทย และความรู้สึกทุกข์ทรมานของพวกเขาอาจแปรสภาพไปสู่ความรู้สึกทางการเมืองได้

กลไกทางกฎหมายที่ออกแบบมาเพื่อควบคุมความประพฤติและการกระทำเป็นหลักจึงขาดความละเอียดอ่อนในเรื่องอารมณ์ความบกพร่องประการแรกที่ควรบันทึกไว้ในที่นี้ คือ*การสำคัญผิดในลักษณะของอารมณ์รำคาญ* กล่าวคือ ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์อันเป็นบทบัญญัติหลักในการวินิจฉัยเรื่องความเดือดร้อนรำคาญนั้นถูกอธิบายว่าเป็นกฎหมายเอกชนที่ให้ความสำคัญกับประโยชน์ส่วนตัวเป็นหลัก³² ซึ่งฐานคิดที่หนักกฎหมายต้องพิจารณาให้คดีคือ ความรู้สึกรำคาญมิได้เป็นเพียงความหงุดหงิดจุ่นงานของปัจเจก แต่เป็นความอึดอัดของสังคมภายใต้นโยบายรัฐ การหลงผิดว่าความรำคาญเป็นเรื่องปัจเจกบุคคลโดยแท้ยังทำให้วิถีในการพิจารณาคดีเรื่องความเดือดร้อนรำคาญดำเนินไปอย่างจำกัดคับแคบตามแบบพิธีของกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ ทั้งที่ประเด็นความรู้สึกของสังคมเป็นประเด็นสาธารณะ

²⁶ รายละเอียดเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างพื้นที่กายภาพ พื้นที่ทางความคิด และพื้นที่ทางสังคม โปรทดุ ภิญญพันธ์ พจนะลาวัลย์, *การผลิตความหมาย “พื้นที่ประเทศไทย” ในยุคพัฒนา (2500-2509)*, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, 2552, หน้า 247-255.

²⁷ พลุตติ สงสกุล, “พ.ร.บ. การผังเมือง 2562 ความหวังของผังเมืองที่มีใช้เพียงการระบายสีบนแผนที่”, [ระบอบออนไลน์], *เดอะ สแตนดาร์ด*, เผยแพร่วันที่ 8 ตุลาคม พ.ศ. 2562, แหล่งที่มา <https://thestandard.co/town-planning-act-2562/> (เข้าถึงเมื่อ 10 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2563).

²⁸ “ผังเมืองเฉพาะ” หมายถึง แผนผังและโครงการดำเนินการเพื่อพัฒนา หรือดำรงรักษาบริเวณเฉพาะแห่งกิจการที่เกี่ยวข้องในเมือง และบริเวณที่เกี่ยวข้อง หรือชนบท เพื่อประโยชน์แก่สุขภาพอนามัย ความสะอาดสวยงาม ความเป็นระเบียบ ความสวยงาม การใช้ประโยชน์ในทรัพย์สิน ความปลอดภัยของประชาชน สวัสดิภาพของสังคม รวมไปถึงการส่งเสริมเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อม โดยผังเมืองเฉพาะจะมีรายละเอียดที่แสดงตำแหน่งแห่งที่อย่างชัดเจน ซึ่งมักนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงกรรมสิทธิ์ในที่ดิน จึงจำเป็นต้องมีการประกาศผังเมืองเฉพาะด้วยอำนาจของกฎหมายระดับพระราชบัญญัติ รายละเอียด โปรทดุ กรมโยธาธิการและผังเมือง กระทรวงมหาดไทย, *คู่มือการวางแผนผังเมืองเฉพาะ*, (กรุงเทพฯ: สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, 2552), หน้า 1-2.

²⁹ พลุตติ สงสกุล, “พ.ร.บ. การผังเมือง 2562 ความหวังของผังเมืองที่มีใช้เพียงการระบายสีบนแผนที่”, [ระบอบออนไลน์], *เดอะ สแตนดาร์ด*, เผยแพร่วันที่ 8 ตุลาคม พ.ศ. 2562, แหล่งที่มา <https://thestandard.co/town-planning-act-2562/> (เข้าถึงเมื่อ 10 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2563). <https://thestandard.co/town-planning-act-2562/>

³⁰ ภิญญพันธ์ พจนะลาวัลย์, *เทศบาล: พื้นที่ เมือง และกาลเวลา*, (กรุงเทพฯ: สยามปริทัศน์, 2560), หน้า 139-143.

³¹ มานิตย์ จุมปา (บรรณาธิการ), *ความรู้พื้นฐานเกี่ยวกับกฎหมาย*, (กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2547), หน้า 31-32.; หุศต แสงอุทัย, *ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับกฎหมายทั่วไป*, (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2556) หน้า 36-37.

³² เสณีย์ ปราโมช, ม.ร.ว., *ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ว่าด้วยนิติกรรมและหนี้ เล่ม 1 (ภาค 1-2)*, (กรุงเทพฯ: วิญญูชน, 2559), หน้า 1.

จริง ๆ แล้ว ความตระหนักว่าปัญหาความเดือดร้อนรำคาญเป็นประเด็นสาธารณะนั้นก็ได้รับการนำเสนอมาโดยตลอด นำไปสู่ความพยายามผลักดันให้ข้อพิพาทเรื่องความเดือดร้อนรำคาญกลายเป็นประเด็นสาธารณะมากยิ่งขึ้น ผ่านกลไกของกฎหมายปกครองและศาลปกครอง ซึ่งแม้จะทำให้ความสำคัญของนิติวิธีในกฎหมายแพ่งและพาณิชย์มีความสำคัญน้อยลงก็จริง อย่างไรก็ตาม สิ่งที่เพิ่มขึ้นมาคือนิติวิธีแบบกฎหมายปกครอง ซึ่งถึงแม้จะเป็นมิตรและสะดวกสำหรับผู้ร้องมากขึ้น แต่ในขณะเดียวกันก็สร้างภาระที่หนักอึ้งให้กับหน่วยงานของรัฐอย่างมหาศาล และจัดวางให้รัฐกลายเป็นคู่ตรงข้ามกับประชาชนผู้ร้องมากขึ้น ทั้ง ๆ ที่ผู้ก่อความเดือดร้อนรำคาญที่แท้จริง คือเอกชนอีกรายหนึ่ง ที่พร้อมจะดำเนินคดีต่อเจ้าหน้าที่รัฐเช่นกัน หากพฤติการณ์ปรากฏว่าเจ้าหน้าที่รัฐขัดขวางการกระทำของตน

ภาวะที่ก้ำกึ่งไม่เข้าค่ายไม่ออก (dilemma) ของหน่วยงานรัฐนี้ เป็นผลตามปกติของกระบวนการเปลี่ยนประเด็นทางสังคมการเมืองให้กลายเป็นประเด็นทางกฎหมาย โดยครอบคลุมทั้งกระบวนการนิติบัญญัติ กระบวนการใช้อำนาจของฝ่ายปกครอง และกระบวนการพิพากษาคดี ซึ่งหลังทศวรรษ 2540 เป็นต้นมา ประเด็นความเดือดร้อนรำคาญได้รับการบริหารจัดการโดยกฎหมายหลายฉบับ และอยู่ในเขตอำนาจของศาลปกครองเป็นหลัก เช่น พระราชบัญญัติโรงงาน พ.ศ. 2512 พระราชบัญญัติผังเมือง พ.ศ. 2512 พระราชบัญญัติควบคุมอาคาร พ.ศ. 2522 พระราชบัญญัติคุ้มครองคุณภาพสิ่งแวดล้อม พ.ศ. 2535 พระราชบัญญัติวิธีปฏิบัติราชการทางปกครอง พ.ศ. 2539 เป็นต้น ในขณะที่ศาลต่างก็มีอำนาจในการตัดสินใจให้คุณให้โทษทางอาญณ์ โดยเปลี่ยนเรื่องอาญณ์ให้กลายเป็นเรื่องกฎหมายโดยแท้ ซึ่งปราศจากความระแวงไหวหวั่นที่อันละเอียดอ่อนของตนเอง โดยผู้เขียนเรียกว่าพิพากษารมณ (judicialization of emotion)

จากสภาพปัญหาดังกล่าว พึงสังเกตว่าการมีระบบกฎหมายที่ครอบคลุมและซับซ้อนมิได้นำไปสู่การแก้ปัญหาเสมอไป เพราะถึงแม้การแปรรูปประเด็นทางการเมืองกลายเป็นประเด็นทางกฎหมาย และพิพากษารมณในเรื่องเดือดร้อนรำคาญจะช่วย “กลบเกลื่อน” ปัญหาความเดือดร้อนรำคาญระหว่างชนชั้นกลางด้วยกันได้บ้าง แต่ก็ได้สร้างปัญหาใหม่ในเชิงโครงสร้างของระบอบความรู้สึกในสังคม ในขณะที่ความสามารถในการเผชิญหน้าอย่างสันติระหว่างชนชั้นกลางด้วยกันกลับลดน้อยลง กระบวนการยุติธรรมในเรื่องความเดือดร้อนรำคาญนี้จึงสร้างความตึงเครียดในเชิงอารมณ์ความรู้สึกมากขึ้น

ความเดือดร้อนรำคาญจึงเป็นมากกว่าอารมณ์ความรู้สึกเล็กน้อยของปัจเจกบุคคล หากพิจารณาในเชิงประวัติศาสตร์ของระบอบความรู้สึก และความเดือดร้อนรำคาญยังส่งผลกระทบต่อสังคมไทยมากกว่าความแปรปรวนของอาญณ์เป็นครั้งคราว หลักฐานทางประวัติศาสตร์ได้ชี้ให้เห็นความสืบเนื่องของปัญหาความเดือดร้อนรำคาญของชนชั้นกลางที่คลี่คลายออกมาท่ามกลางบริบทสังคมที่เน้นทวิภาวะของการพัฒนาเศรษฐกิจเพื่อชนชั้นนำและความเห็นอกเห็นใจชนชั้นล่าง ในขณะที่ชนชั้นกลางได้รับการสนับสนุนภายใต้อุดมคติว่าเป็นชนชั้นที่มีเป็นความหวังของสังคม อย่างไรก็ตาม งานวิจัยชิ้นนี้ได้ชี้ไว้พอสมควรแล้วว่า หากพิจารณาข้อพิพาทในชีวิตประจำวันของชนชั้นกลางไทยผ่านความเดือดร้อนรำคาญแล้ว พวกเขา กลับกลายเป็นชนชั้นที่โดดเดี่ยวและป่วยไข้ที่สุดจากโครงสร้างสังคมในระบอบความรู้สึกรำคาญ จึงมีใช้เรื่องที่ไม่อาจคาดหมายได้ว่า เพราะเหตุใดคนกลุ่มนี้จึงไม่ไว้วางใจชนชั้นล่าง ปฏิเสธภาครัฐ ตลอดจนสยบยอมและอ่อนไหวเป็นพิเศษต่อชนชั้นนำทางเศรษฐกิจและวัฒนธรรม เพราะชนชั้นนำอาจเป็นเพียงคนกลุ่มเดียวที่ชนชั้นกลางมีความสัมพันธ์อันดีด้วย แม้จะเป็นความสัมพันธ์ในเชิงพึ่งพิงอุปถัมภ์ก็ตาม

บรรณานุกรม

คำพิพากษาศาลฎีกา

คำพิพากษฎีกา 348-400/2466	คำพิพากษฎีกา 44/2483	คำพิพากษฎีกา 237/2507
คำพิพากษฎีกาที่ 511-532/2466	คำพิพากษฎีกา 893/2484	คำพิพากษฎีกา 769/2516
คำพิพากษฎีกา 1082/2467	คำพิพากษฎีกา 543/2492	คำพิพากษฎีกา 1908/2518
คำพิพากษฎีกาที่ 128/2568	คำพิพากษฎีกา 175/2494	คำพิพากษฎีกา 2153/2520
คำพิพากษฎีกา 387/2468	คำพิพากษฎีกา 877/2497	คำพิพากษฎีกา 10/2523
คำพิพากษฎีกาที่ 229/2470	คำพิพากษฎีกา 1719-1720/2499	คำพิพากษฎีกา 2329/2524
คำพิพากษฎีกาที่ 256/2472	คำพิพากษฎีกา 388/2505	คำพิพากษฎีกา 294/2525
คำพิพากษฎีกา 501/2478	คำพิพากษฎีกา 1398/2506	คำพิพากษฎีกา 2949/2526

คำพิพากษาศาลฎีกา 1510/2528	คำพิพากษาศาลฎีกา 2920/2537	คำพิพากษาศาลฎีกา 3815/2540
คำพิพากษาศาลฎีกา 2874/2528	คำพิพากษาศาลฎีกา 6219/2537	คำพิพากษาศาลฎีกา 77/2541
คำพิพากษาศาลฎีกา 1552/2529	คำพิพากษาศาลฎีกา 7399/2537	คำพิพากษาศาลฎีกา 4003/2541
คำพิพากษาศาลฎีกา 1651/2530	คำพิพากษาศาลฎีกา 366/2538	คำพิพากษาศาลฎีกา 5942/2541
คำพิพากษาศาลฎีกา 2345/2530	คำพิพากษาศาลฎีกา 1181/2538	คำพิพากษาศาลฎีกา 8/2542
คำพิพากษาศาลฎีกา 3833/2530	คำพิพากษาศาลฎีกา 1541/2538	คำพิพากษาศาลฎีกา 4882/2543
คำพิพากษาศาลฎีกา 2125/2531	คำพิพากษาศาลฎีกา 1581/2538	คำพิพากษาศาลฎีกา 5416/2543
คำพิพากษาศาลฎีกา 4579/2531	คำพิพากษาศาลฎีกา 1856/2538	คำพิพากษาศาลฎีกา 5904-5911/2543
คำพิพากษาศาลฎีกา 572/2532	คำพิพากษาศาลฎีกา 1945/2538	คำพิพากษาศาลฎีกา 624/2544
คำพิพากษาศาลฎีกา 4008/2532	คำพิพากษาศาลฎีกา 5179/2538	คำพิพากษาศาลฎีกา 877/2546
คำพิพากษาศาลฎีกา 4237/2532	คำพิพากษาศาลฎีกา 6641/2538	คำพิพากษาศาลฎีกา 10544/2546
คำพิพากษาศาลฎีกา 2279/2533	คำพิพากษาศาลฎีกา 6674/2538	คำพิพากษาศาลฎีกา 7984/2547
คำพิพากษาศาลฎีกา 2403/2534	คำพิพากษาศาลฎีกา 9374/2538	คำพิพากษาศาลฎีกา 8309/2548
คำพิพากษาศาลฎีกา 2414/2534	คำพิพากษาศาลฎีกา 4390/2539	คำพิพากษาศาลฎีกา 5700/2550
คำพิพากษาศาลฎีกา 3981/2534	คำพิพากษาศาลฎีกา 4717/2539	คำพิพากษาศาลฎีกา 2335/2551
คำพิพากษาศาลฎีกา 963/2535	คำพิพากษาศาลฎีกา 5570/2539	คำพิพากษาศาลฎีกา 10230/2553
คำพิพากษาศาลฎีกา 2906/2535	คำพิพากษาศาลฎีกา 6110/2539	คำพิพากษาศาลฎีกา 1587/2556
คำพิพากษาศาลฎีกา 3741/2535	คำพิพากษาศาลฎีกา 6377/2539	คำพิพากษาศาลฎีกา 12983/2558
คำพิพากษาศาลฎีกา 939/2536	คำพิพากษาศาลฎีกา 861/2540	คำพิพากษาศาลฎีกา 14822/2558
คำพิพากษาศาลฎีกา 1957/2536	คำพิพากษาศาลฎีกา 1490/2540	คำพิพากษาศาลฎีกา 45/2559
คำพิพากษาศาลฎีกา 737/2537	คำพิพากษาศาลฎีกา 7408/2540	คำพิพากษาศาลฎีกา 2318/2559
คำพิพากษาศาลฎีกา 738/2537	คำพิพากษาศาลฎีกา 2227/2540	

เอกสารตีพิมพ์

“บทบาทหน้าที่และความรับผิดชอบขององค์กร” [ระบบออนไลน์], *การนิคมอุตสาหกรรมแห่งประเทศไทย (กนอ.)* แหล่งที่มา <https://www.ieat.go.th/about/roles-responsibilities> (เข้าถึงเมื่อ 26 สิงหาคม 2562).

Engel, David M., and Engel, Jaruwat, *Tort, Customs and Karma: Globalization and Legal Consciousness in Thailand*, (Chiang Mai: Silkworm, 2009).

กฤษณ์พชร โสมณวัตร, *การประกอบสร้างอำนาจตุลาการในสังคมไทยสมัยใหม่*, ดุษฎีนิพนธ์ปรัชญาดุษฎีบัณฑิต (ประวัติศาสตร์) มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2562.

ณัฐพงษ์ สกลเสียว, *ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมกับการเมืองไทยหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ถึงการรัฐประหาร พ.ศ. 2500*, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (ประวัติศาสตร์), มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2552, หน้า 35.

นิธิ เอียวศรีวงศ์, “วัฒนธรรมชนชั้นกลาง”, ใน สังคีต พิริยะรังสรรค์ และผลึก พงษ์ไพบูลย์ (บรรณาธิการ), *ชนชั้นกลางบนกระแสประชาธิปไตย*, (กรุงเทพฯ: ศูนย์ศึกษาเศรษฐศาสตร์การเมือง คณะเศรษฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2536), หน้า 50-53.

ผลสุดี ทิพทิศ และมานพ พงศทัต, *บ้านในกรุงเทพฯ: รูปแบบและการเปลี่ยนแปลงในรอบ 200 ปี (พ.ศ. 2325-2525)*, หน้า 368-369. อ้างใน มนฤทัย ไชยวิเศษ,

ประวัติศาสตร์สังคม: ลัทธิและเศรษฐกิจสมัยใหม่ในประเทศไทย (พ.ศ. 2440-2540), วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, หน้า 289.

ผลึก พงษ์ไพบูลย์ และคริส เบเคอร์, *เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงเทพฯ*, (เชียงใหม่: ซิลส์วอร์มบุ๊กส์, 2539), หน้า 621.

แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 2 (พ.ศ. 2510-2514), หน้า 146, [ระบบออนไลน์], *สำนักงานสภาพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ*, แหล่งที่มา https://www.nesdb.go.th/ewt_dl_link.php?nid=3777, (เข้าถึงเมื่อ 26 สิงหาคม 2562).

แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ฉบับที่ 1 ระยะที่สอง (พ.ศ. 2506-2509), หน้า 89, [ระบบออนไลน์], *สำนักงานสภาพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ*, แหล่งที่มา https://www.nesdb.go.th/ewt_dl_link.php?nid=3776, (เข้าถึงเมื่อ 26 สิงหาคม 2562).

พรณี บัวเล็ก, *ลักษณะของนายทุนไทยในระหว่าง พ.ศ. 2457-2482: บทเรียนจากความรู้เรื่องรัฐวิสาหกิจ*, (กรุงเทพฯ: พันธกิจ, 2545), หน้า 82-83.

พรณี บัวเล็ก, *ลักษณะของนายทุนไทยในระหว่าง พ.ศ. 2457-2482: บทเรียนจากความรู้เรื่องรัฐวิสาหกิจ*, (กรุงเทพฯ: พันธกิจ, 2545), หน้า 84-90.

มนฤทัย ไชยวิเศษ, *ประวัติศาสตร์สังคม: ลัทธิและเศรษฐกิจสมัยใหม่ในประเทศไทย (พ.ศ. 2440-2540)*, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, หน้า 289.

ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 71 ตอนที่ 64, 12 ตุลาคม 2497, หน้า 1508.

ราชกิจจานุเบกษา, เล่ม 86 ตอนที่ 19, 6 มีนาคม พ.ศ. 2512, หน้า 78.

การประชุมวิชาการนิติสังคมศาสตร์ระดับชาติ หัวข้อ “จินตนาการใหม่ ภูมิทัศน์นิติศาสตร์ไทย”

สุมาลี พันธุ์ยุรา (เรียบเรียง), “คณะปฏิวัติ” [ระบบออนไลน์], *สถาบันพระปกเกล้า*, แหล่งที่มา

<http://wiki.kpi.ac.th/index.php?title=%E0%B8%84%E0%B8%93%E0%B8%B0%E0%B8%9B%E0%B8%8F%E0%B8%B4%E0%B8%A7%E0%B8%B1%E0%B8%95%E0%B8%B4> (28 สิงหาคม พ.ศ. 2562)

อภิชาติ สถิตนิรามัย, *รัฐไทยกับการปฏิรูปเศรษฐกิจ: จากกำเนิดทุนนิยมนายธนาคารถึงวิกฤตินิคมเศรษฐกิจ 2540*, (นนทบุรี: ฟาเดียวกัน, 2556), หน้า 171.

อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, *ประชาธิปไตยคนไทยไม่เท่ากัน*, (กรุงเทพฯ: มติชน, 2557), 29-30.

อินแกรม, เจมส์ ซี., สุภาภรณ์ จรัสพัฒน์ ชิเกโตะมิ (บรรณาธิการแปล), *การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในประเทศไทย 1850-1970*, (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2552), หน้า 58-59.